

DR. ÉGETŐ EMESE:

MONOPÓLIUM ÉS ÉRTÉKTÖRVÉNY

A gazdasági törvények monopolkapitalizmusbeli érvényesüléséről vallott nézetek a marxista irodalomban több vonatkozásban nem egységesek, sőt helyenként ellentmondásosak. Különösképpen így van ez az értéktörvény esetében. Ragyogó elemzéssel rendelkezünk az értéktörvény egyszerű ártermelésbeli és a klasszikus kapitalizmus viszonyai közötti érvényesüléséről. Ismerjük azt is, hogy miként változtak meg a törvény érvényesülésének feltételei: a monopólium lényegét és jellemzőit, a monopólium formáit és hatását a versenyre. De ezeknek a változásoknak az értéktörvény érvényesülésének módjára gyakorolt hatása, a *konzekvenciák levonása* már hiányos. Durván leegyszerűsítve a következő a helyzet: *a)* azt mondjuk, hogy az értéktörvény az ártermelés általános törvénye, *a csere egyenlőségének szükségszerűségét fejezi ki*; *b)* azt mondjuk, hogy a monopólium tartósan eltéríti az árat a termelési ártól, azaz *egyenlőtlen csere*t eredményez; *c)* ezek után megállapítjuk, hogy: igaz, egyenlő csere ugyan nincs, az *egyenlőtlenség mértéke* viszont nem lehet bármekkora (az áreltérésnek vannak korlátai), *ergo az értéktörvény érvényesül* a monopolkapitalizmusban is. Mintha az egyenlőtlenség mértékbeli korlátai egyenlő csere t jelentenének! Ez a logikai bukfcnc — a vulgáris megfogalmazás ellenére — annyit bizonyít, hogy az elméletnek vannak adósságai az értéktörvény monopolkapitalizmusbeli érvényesülésének elemzése terén, és a fentemlített konzekvenciák levonása feltétlenül szükséges.

Az elméleti viták alapvetően három kérdés köré csoportosíthatók:

1. Érvényesül-e egyáltalán a monopolkapitalizmus viszonyai között az egyenlő csere törvénye — vagy éppen fordítva az egyenlőtlenségek a jellemzőek? (Monopolár és monopolista profit.)

2. Lehet-e az árak centruma a termelési ár monopolitőkés viszonyok között? (Korlátozott tőkeáramlás az ágazatok között.)

3. A termelékenység növekedése következményeként csökkenő értékszínvonal miatt jár együtt az árszínvonal növekvő trendjével? (Infláció, tehát pénzromlás következménye vagy sem.)

E cikk célja, hogy néhány levonható konzekvenciára felhívja a figyelmet.

1. *Értéktörvény és az egyenlőtlen csere*

Az egyenlő csere követelménye legáltalánosabb formában az egyenlő munkamennyiségek cseréjeként jelenik meg. Legáltalánosabb kettős értelemben is. Egyfelől azért, mert a csere alapja mindig a ráfordítás; a ráfordítás pedig — bármilyen legyen is a konkrét formája — végső soron mindig munka. Mivel társadalmi szinten, összességében nem lehet több terméket elfogyasztani, mint amit megtermeltek, nem lehet

több munkát elsajátítani, mint amit kifejtettek, bárhogyan változzék is a ráfordítások különös, vagy specifikus formáival az egyenlőségi elv, a *végző meghatározó* mindig a munkaráfordítás marad.

Másfelől az egyenlő munkamennyiségek cseréje a csere egyenlőségének legáltalánosabb alapelve azért is, mert közvetlenül az egyszerű árutermelés viszonyai között érvényesül. Az egyszerű árutermelés pedig nemcsak a legrégebb, hanem egyben az árutermelés minden sajátos formáját végigkísérő, jelenlévő termelési mód.

A csere egyenértékűségének követelménye azonban még tisztán általános vonatkozásában sem jelenti azt, hogy egyenlőtlen csere nem is jöhet létre. *Az egyenlő csere követelménye egyben az egyenlőtlen csere szükségszerűségét is magában hordja.*

Az egyenlő munkamennyiségek cseréjének elve alapján is csak az a termelő jut egyenlő cseréhez, aki *átlagos feltételek* között termel. Aki az átlagnál rosszabb feltételek mellett termel, az *nem juthat* cserébe ugyanannyi munkához, mint amennyit ő átadott. Aki pedig jobb feltételek között, olcsóbban termel, az nagyobb ellenértékhez jut. A csere mégis mindkét esetben az egyenértékűség követelményének érvényesülése mellett történt, hiszen *a társadalmilag szükségesnek elismert munkamennyiség alapján cseréltek.*

Egyenlő csere csak egyenlő helyzetben lévő (azonos feltételekkel rendelkező) árutulajdonosok között jöhet létre. Különböző helyzetű, eltérő feltételekkel rendelkező árutulajdonosok között a csere — éppen az egyenlőség követelményéből adódóan — szükségképpen egyenlőtlen. A feltételek egyébként nemcsak a termelés technikai feltételeire vonatkoznak, hanem *a tulajdonosi pozícióra is.*

A csere egyenlőségének elve a termelés módjának függvényében változik. A kisárutermelő számára egyenlő a csere, ha egyenlő munkamennyiségek cserélődnek, azaz, ha az áruk az értéknek — a folyó ráfordításnak — felelnek meg. A kisárutermelő ráfordítása ugyanis döntően személyes munkaráfordítás, a lekötött eszközök aránya elenyésző, ugyanakkor a saját eszközeivel maga dolgozik, így az egyenlőség akkor valósul meg, ha a ráfordított munkája térül meg.

Az egyenlő munkamennyiségek cseréje viszont nem jelentene egyenlő cserét a tőkés árutulajdonosok számára. A tőkésnek nem munkába kerül a termék, ő tőkét fordít rá. Ráfordítása számára csak költség, pusztán annak megtérülése jövedelmet nem eredményez. A tőkésék közötti csere akkor lesz egyenlő, ha ráfordításaik megtérülése mellett azokkal arányos jövedelmet is realizálnak. Módosul tehát a csere *egyenlőségének elve*: az egyenlő munkamennyiségek cseréjét *háttérbe szorítja az egyenlő tőkéért, egyenlő haszon elve.* Egyenlő cseréről sem akkor beszélünk többé, ha az árak az értéknek, hanem akkor, ha a termelési árak felelnek meg. (Természetesen a másik oldal sem hanyagolható el: ennek nemcsak az az oka, hogy a tőkés mások munkáját sajátítja el, hanem az is, hogy a lekötött eszközök súlya és szerepe jelentős.)

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a csere egyenlőségének elve *attól függ, hogy kik, milyen árutulajdonosok cserélnek egymással.* Az értéktörvény követelménye pedig, az egyenlő csere, megfogalmazható ugyan úgy is, hogy az árak (árárányok) feleljenek meg az értéknek (érték arányoknak), de mindig hozzá kell érteni azt is, hogy az érték lényege termelési viszony, s ha a termelési viszony változik, az *érték, az árcentrum* is módosulni fog.

Ez nemcsak azt jelenti, hogy a csere egyenlőségének elve tulajdonképpen a jövedelmek egyenlőségében *jut kifejezésre.* Marx termelési ár elméletéből világosan következik az is, hogy *a különböző ágazatok egyenlőtlen értéktermelése önmagában nem eredményezhet egyenlőtlen jövedelmeket.* Az egymással egyenlő helyzetű árutulajdonosok (azonos nagyságú tőkével rendelkezők) azonos jövedelmet is realizál-

nak, függetlenül attól, hogy tőkékük megtérülése vagy szerves összetétele különböző. Az ágazatok közötti jövedelemdiszparitás semmi esetre sem fakadhat a termelékenység differenciáltságából, ha nincs monopólium és egyébként *a termelési viszonyok jellege azonos*. A tőkés módon termelt áruk akkor is a termelési árnak megfelelően cserélődnek, ha az előállításukhoz szükséges munka technikai felszereltsége, termelékenysége különböző. A tulajdonosok helyzetéből fakadó tevékenység, a tőkeáramlás, a kínálat változása, egyszóval az értéktörvény érvényesülésének mechanizmusa következtében a jövedelmek kiegyenlítődnek.

Érték és termelési ár tehát nagyságrendileg is eltérhetnek egymástól, mivel az *átlag most már nemcsak az értéket befolyásoló tényezőök átlagos voltát*, hanem a tőkeértéket, a profitrátát befolyásoló tényezőök átlagos voltát is jelenti.

A csere egyenlőségének alapelvét (és a társadalmilag szükséges ráfordítás nagyságát) *a termelés uralkodó formája határozza meg*. Tőkés viszonyok között tehát *csak a tőkésék közötti csereben érvényesül az egyenlőség elve*, és helyzetkülönbségükből adódóan *nem lehet egyenlő a csere a tőkés és a kisárutermelő között*.¹

Ugyanígy egyenlőtlen csere eredményez a *monopolhelyzet* is: az előnyösebb helyzet az átlagosnál magasabb jövedelmet eredményez. A klasszikus földjáradék elmélete éppen arra ad választ, hogy érvényesül-e az értéktörvény, s ha igen, hogyan — az ipar és a mezőgazdaság közötti csereben akkor, amikor *tartós árdiszparitás* mutatható ki az *ipar rovására*. (Vagyis egyenlőtlen csere folyt az ipar és mezőgazdaság között, csak éppen ellenkező előjellel, mint napjainkban.)

Az ágazatok közötti egyenlőtlen csere ugyan nem feltétlenül jelenti egyben azt is, hogy az egyenlőség tőkés elve nem érvényesül. Az ipar és mezőgazdaság közötti csere mégis egyenlőtlennek kell minősítenünk. Egyenlőtlennek kell minősítenünk, mert *tőkés viszonyok között nem felelt meg az egyenlőség tőkés elvének*. Nem azért nem felelt meg, mintha a tőkés bérlő nagyobb profithoz jutott volna, mint az ipari tőkés, (hiszen az ő jövedelmét az ipari átlagprofit határozta meg) hanem azért, mert tartós extraprofitot *realizált* (s ezt fizette ki bérleti díjként). A piaci árak centruma nem az átlagráfordítás, hanem a határráfordítás, a még tőkés művelés alatt álló legrosszabb föld ráfordítása, s nem a termelési ár, hanem az annál magasabb érték volt (hamis társadalmi érték).

A földjáradék — a mezőgazdasági tartós extraprofit — keletkezésének oka a földnek, mint a gazdálkodás tárgyának, illetve a föld-magántulajdonnak a *monopóliuma*. *A monopólium tehát módosítja az értéktörvény érvényesülését*: a mezőgazdasági termékek árainak centruma — a társadalmilag szükséges ráfordítás — más elvek alapján alakul ki, mint az ipari termékeké.

Az átlagos termelési áron értékelt ipari termékek és a hamis társadalmi értéken (határráfordítás) értékelt mezőgazdasági termékek közötti csere semmiképpen sem minősülhetett egyenlő csereének, legalábbis az ipari tőkésék szempontjából nem.²

¹ Ha nem vesszük figyelembe a tulajdonosi pozíció szerepét a csere egyenlőségének kérdésében végül is A. Smith problémájához jutunk el, aki ragaszkodván az egyenlő munkamennyiségek cseréjének elvéhez, azzal a kellemetlen ténnyel találta magát szemben, hogy *a tőkés és a munkás között nincs egyenlő csere*. Érvényesül-e akkor az értéktörvény? Smith közismert megoldása — ti. az áru értékét nem a ráfordított, hanem az érte vásárolható munkamennyiség határozza meg — szellemes megkerülése a problémának, de *nem megoldás*. A marxi válasz lényege éppen az, hogy a termelési eszközöket monopolizáló tőkés, valamint a pusztá munkaerejével rendelkező munkás közötti csere tényleg *egyenlőtlen csere*, és mégis *egyenlő csere* az értéktörvény szempontjából — mivel a tőkés a munkás árujának értékét (munkaerő) megfizeti.

² Ricardo és Malthus vitájának kulcsponjtja ez a kérdés. A földjáradék, mint a pusztá tulajdonjogból fakadó jövedelem egyenlőtlené teszi az ágazatok közötti csereét, csökkenti a tőkésék pro-

Igaz, a monopólium a klasszikus kapitalizmusban csak kivételként létezett — de létezett. Amikor az értéktörvény érvényesülésének kapitalizmusra (szabadverseny) jellemvonásait kutatjuk, mégsem az egyenlőtlenségekből indulunk ki. Sőt, kisárutermelők is voltak, mégsem jutna senkinek az eszébe, hogy az értéktörvény érvényesülésének kapitalizmusra jellemző módját *a tőkésék és a kisárutermelők közötti cseréből vezesse le*. Ellenkezőleg: mindig „tisztá kapitalizmust” tételezünk fel. Mivel a kapitalizmusnak erre a szakaszára az ipari tőke uralma a jellemző, az értéktörvény érvényesülésének jellemző vonásait is szükségképpen az ipari tőkésék egymás közötti viszonyai határozzák meg.

Az egyenlőtlen csere létezése a monopolkapitalizmusban sem jelenti feltétlenül azt, hogy egyenlő csere nincs is. Csak az egyenlőséget *nem a monopóliumok és a kívül állók közötti cserében* kell keresnünk — közöttük nem is lehet egyenlő csere, — mert *a monopólium* az imperializmus korában *nem kivétel, hanem rendszer*. Ha pedig a monopólium rendszerré — a gazdaság jellemző formájává — vált, akkor *a csere elvét és jellegét* az ő cseréjük fogja meghatározni.

Az értéktörvény monopolkapitalizmusra jellemző vonásai tehát a monopóliumok egymás közötti cseréjéből vezethetők csak le — függetlenül attól, hogy „tisztá” monopolkapitalizmus nincs. Tiszta kapitalizmus sem volt.

Az előzőekből még egy következtetés adódik. Ha egy adott gazdaságban az uralkodó termelési viszonyokon kívül alárendelten ugyan, de *más viszonyok is jellemzőek*, akkor a közöttük végbemenő egyenlőtlen csere az értéktörvény érvényesülésének szükségszerű következménye, megnyilvánulási formája. *A többféle árcentrum egyidejű létezése tehát minden vegyes (nem „tisztá”) gazdasági rendszer szükségszerű jellemzője.*

Monopolprofit és monopolár

„A monopolkapitalizmus viszonyai között a monopólium profitja magasabb az átlagosnál. A monopolista tehát az összes értéktöbbletből többet szerez meg, mint amennyi tőkéje nagysága szerint járna. — A monopolár tehát olyan ár, amelyet valamely tőkés vagy tőkés csoport monopolista pozíciója alapján vagy fölfelé vagy lefelé állandó jelleggel eltérít a termelési ártól” — amint ez a legtöbb tankönyvünkben olvasható. *A monopolár tehát úgy jelenik meg, mint a monopolista extraprofit egyetlen forrása.*

Első megközelítésre valóban úgy tűnik, hogy a monopolista extraprofit keletkezésének más magyarázata nem is lehetséges, mint az egyenlőtlen csere, azaz a termelési ártól tartósan eltérített monopolár. Ez a magyarázat azonban — bár kétségtelenül ilyen is van — korántsem kielégítő. Csak abban az esetben ad ugyanis magyarázatot a monopolprofit keletkezésére, ha a monopólium — vagy mint eladó, vagy mint vevő — uralmi pozícióban van partnereivel szemben. Például a feldolgozóipar (és a nagykereskedelem) a mezőgazdasági kisárutemelőkkel vagy kistőkésekkel szemben, illetve a fogyasztási cikket gyártó monopóliumok az egymástól elszigetelt fogyasztók tömegeivel szemben. De nem adhat magyarázatot azokban az esetekben, — márpedig ez sem csekély hányad — amikor egy monopólium *vevőként is, meg eladóként is monopóliumokkal kerül kapcsolatba*. Például a termelési eszközöket gyártó monopóliumok esetében ez rendszerint így van. Ilyen esetben az egyenlőtlen csere,

fitját. A csere itt is csupán *a tőkésék egymás közötti viszonylatában* tekinthető egyenlőnek. (Minden tőkés — a mezőgazdasági bérlő is — elvileg átlagprofitot raelizál.)

az áreltérítés nem szolgálhat magyarázattal a tartós extraprofit keletkezésére.³ (Amit nyer a réven, elveszti a vámon, vagy fordítva.) Mivel a monopolista extraprofit nemcsak egyes ágazatokban képződhet, hanem általában jellemzője a monopóliumnak, más megoldást is keresnünk kell. Ilyen megoldási lehetőséget kínál az, ha figyelembe vesszük, hogy a monopolkapitalizmusra *nem az ipari tőke, hanem a pénzügyi tőke uralma* jellemző. Ezzel kapcsolatban két mozzanatot kell kiemelnünk.

Először: a monopolkapitalizmus viszonyai között — szemben a klasszikus kapitalizmussal — a tőkés többé nem „ipari parancsnok”, mert *a tőketulajdon és a tőkefunkció szétvált.* A tőkés tehát többé *nem* a tőke megszemélyesítője, és a tőke sem azonosítható a vállalattal.

Másodszor: a pénzügyi tőke lényegét tekintve abban különbözik a tőkétől, hogy *nem egyszerűen idegen munka feletti hatalmat* jelent, hanem *idegen tőke feletti hatalmat is.* Nem idegen munka kisajátítása saját tőkével, hanem idegen munka kisajátítása idegen tőkével. A tőketulajdon és a tőkefunkció szétválása, a részvénytársasági rendszer általánossá válása következtében a tőkés vállalatok jellemző tulajdonformája *kollektív tőkés tulajdon.* A vállalatok irányítását fizetett alkalmazottakra bizzák. A tőketulajdonos a vállalat tőkéjének csak résztulajdonosa, a vállalat valószínű tulajdonosa, vagy tulajdonosai azok a tőkésék, akik a részvénytöbbséggel rendelkeznek.

Nemcsak annyi változás történt, hogy egy vállalatnak sok résztulajdonosa van. Ugyanakkor egy tulajdonosnak sok vállalatnál lehet érdekeltsége. A monopólium semmi esetre sem fogható fel egyetlen hatalmas vállalatként, de még egyetlen egységes tőkeként sem. A monopólium, eredetileg és ma is, a formától függően, többkevesebb önállósággal rendelkező vállalatok halmaza, amelyeket a pénzügyi függés, a tőkefüggség kapcsol össze.⁴

A profit vonatkozásában ezek a változások először is azzal a következménnyel járnak, hogy különbség keletkezik a *vállalat profitja és a tőkés (a tulajdonos) profitja* között. A tőkés profitja többé nem azonos a vállalati profittal, mert a tőkés csak résztulajdonos, így tőkéjének jövedelme is *csak része az egész tőke profitjának:* formáját tekintve *osztalék.* A résztulajdonos profitjának nagysága nemcsak a vállalati profittól függ, hanem az össz-tőkéből való részesedésétől, részvényeinek mennyiségétől és minőségétől is. (Megkülönböztetett részvények.⁵) Az osztalék egyébként tartalmát tekintve sem azonosítható a vállalati profittal. A profit felhalmozásra szánt része nem is kerül felosztásra a részvényesek között. Az osztalék már tulajdonosi döntés eredménye: valójában csak a profit tőkésítésre nem szánt része. A fel nem osztott profit arányáról és felhasználásáról természetesen a részvénytöbbséggel rendelkező tulajdonos dönt.

³ Más kérdés az, hogy elsősorban azok az ágazatok monopolizálódnak, ahol magas profit érhető el.

⁴ A viszonylagos önállóság nem pusztán jogi kérdés. Az egész rendszer értelmét a korlátolt felelősség adja, vagyis az, hogy a résztulajdonos nem egész vagyonával, hanem csak részvényei mértékig felel a vállalat tevékenységéért. Az egyes vállalatok önállósága az áruviszonyok értelmezése szempontjából is fontos. A szocializmus politikai gazdaságtanában elfogadott tétel, hogy a vállalatok állami tulajdonon belüli elkülönültsége áruviszonyokat eredményez. Milyen alapon tételezhetünk fel akkor, hogy a tőkés magántulajdonon alapuló monopóliumon belül a vállalatok *között* nincs áruviszony?

⁵ A részvények két alaptípusát különböztetik meg: a közönséges és az elsőbbségi részvényeket. Az elsőbbségi részvények esetében előre megállapított osztalékot fizetnek — a névérték meghatározott százalékát —, amelyet nem befolyásol a vállalat jövedelmezőségének változása. Az csak a közönséges részvények osztalékában jelentkezik.

Amikor tehát a *monopolprofitról* beszélünk, azt is meg kell jelölnünk, hogy *vállalati extrajövedelemre* gondolunk. A kettő egyáltalán nem ugyanaz. A *tőkés* — kiváltképpen ha monopolista — *akkor is realizálhat az átlagosnál jóval magasabb profitot, ha a vállalat* (vagy vállalatok) *csak átlagprofitra tesznek szert.*

A monopóliumok részvénytársasági alakra épülnek, valóban a „részvénytársaságok részvénytársaságainak a részvénytársaságai”.⁶ Ez a rendszer teszi lehetővé azt, hogy viszonylag kis tőkével hatalmas tőkék felett uralkodjanak (részesedési rendszer, holding társaságok). Az idegen tőke feletti hatalom *nem csak ellenőrzést jelent, hanem a jövedelem, a profitok lefőlözését is.* A részesedési rendszer lényege *Jéppen az, hogy vállalat is megszerezheti más vállalatok felett az ellenőrzést, az ellenőrzött vállalatok ismét más vállalatok részvénytöbbségét szerzik meg és így tovább.* Az egész lánc valódi tulajdonosa az a tőkés, aki — az egész tőkéhez képest minimális saját tőkével — az első vállalat irányító pakettjével rendelkezik. Mivel minden vállalat részesedik osztalék formájában az általa ellenőrzött vállalat profitjában (és dönt az egész fel nem osztott profitról), ez egyben azt is jelenti, hogy a monopolista (vagy a monopolisták csoportja) *saját tőkéjéhez viszonyítva hatalmas jövedelemre tehet szert anélkül, hogy az általa ellenőrzött egész tőkének vagy bármelyik vállalatnak extraprofitja lenne. A tulajdonos monopolprofitjának tehát nem szükségszerű előfeltétele a vállalati extraprofit, így a monopolár sem.* Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy a tőke mindig a legjövödelmezőbb területekre törekszik, sőt, az ágazatok monopolizáltsági foka szorosan összefügg jövödelmezőségükkel. Rendszerint együtt jár a monopóliummal a vállalati extraprofit és a monopolár is; de monopolista profit nélküle is realizálható.

A tőketulajdon és a tőkefunkció szétválásából egyébként szükségképpen következik az, hogy *az árcentrum nem függ* — nem függhet — *a tulajdonosok profitjától.* Az árcentrum közvetlen kapcsolatban a vállalati profitrával van.

Az egyenlő tőkéért egyenlő haszon elve most a részvényekre kifizetett osztalék kiegyenlítődése révén valósul meg. A részvényesek nagy többsége ugyanis olyan tulajdonos, aki csak a tőke jövödelmére tart igényt, de tulajdonosi jogait nem gyakorolja (legalábbis közvetlenül nem). Ha tehát egy vállalat tartósan nem fizet részvényeseinek annyi osztalékot, mint más vállalatok, részvényeinek árfolyama esni fog, mert mindenki igyekszik megszabadulni az ő részvényeitől azért, hogy más részvényeket vásárolhasson. Minél magasabb osztalékot fizet, annál magasabb lesz részvényei iránti kereslet, és annál nagyobb idegen tőke felett uralkodhat. *Az egyenlő jövödelmezőség elve a tőketulajdonosok vonatkozásában most a részvényesek egységére jutó osztalék formájában jelenik meg.*⁷

Az osztalék alakulásának azonban nincs hatása az árúarakra. *Az árak termelése és realizálása a tőke funkciója.* A tőketulajdon és a tőkefunkció szétválása következtében az *árúval kapcsolatos tevékenység* — így az árúpiaci konkurrencia is — *vállalati funkció* (nem pedig a tőketulajdonosé). A vállalat jövödelmezősége az árutól (annak költségeitől és árától) függ, a tőketulajdonosé azonban nem közvetlenül, pon-

⁶ „A konszernt joggal nevezhetnénk a részvénytársaságok részvénytársaságának” — írja Szabó Katalin (A nagyvállalati kihívás, Kossuth Kk, 1974. 100. 1.). Engels pedig „A tőke” egyik bevezetésében így ír: „Mióta Marx a fentieket megírta, mint ismeretes az ipari vállalkozás olyan új formái fejlődtek ki, amelyek a részvénytársaság második és harmadik hatványát jelentik”. A tőke. III. köt. Kossuth Kk, 1961. 433. 1.

⁷ Az osztalék jellegét tekintve inkább kamat, mint profit. Nagyságát tekintve sem sokkal haladja meg a bankkamat nagyságát és nagyjából azonos (az elsőbbségi részvények esetében) a kötvény kamattal. (Samuelson: Közgazdaságtan. KJK, 1976. 186. 1.) A vállalkozói nyereség inkább az alapítói profitban (eleve leszámítolva) és a fel nem osztott nyereségekben jelentkezik.

tosabban *nemcsak* attól függ. A monopolár tehát a vállalatok közötti konkurrencia eredménye.

A termelési ár kialakulásának feltétele pedig nem a tőketulajdonosok, hanem a vállalatok közötti egyenlő csere; nem a tőketulajdonosok profitjának, hanem a *vállalati profitoknak kell kiegyenlítődni ahhoz, hogy az árúarak a termelési ár körül ingadozzanak.*

2. Tőkeáramlás és monopólium

Az értéktörvény monopolkapitalizmusbeli érvényesülésének másik problémája a termelési ár kialakulásának lehetősége. Meglehetősen elterjedt nézet, hogy a termelési ár azért nem közvetlen szabályozója a piaci árak alakulásának, mert *a monopóliumok gátolják a tőkék szabad áramlását, ezért a profitráták kiegyenlítődése* hosszabb időszakban sem következhet be. Érdekes, hogy még azok is, akik bizonyítják a profitráták kiegyenlítődéseként szükségességét, csupán azzal érvelnek, hogy a tőkepiaci konkurrencia *nem abszolút mértékben* korlátozott.⁸

Az érték módosulása termelési árrá részben a termelés technikai-gazdasági, részben pedig társadalmi-gazdasági viszonyaival kapcsolatos.

A különböző termelési ágak eltérő jövedelmezősége a tőke szempontjából a tevékenységi területek eltérő technikai-gazdasági viszonyaiból fakad. A tőke szerves összetételének és megtérülési idejének azon különbségeiből, amelyek nem az alkalmazott technika alacsonyabb vagy magasabb színvonalából, hanem az ágazatok jellegéből (termelési periódus hossza, anyag- és munkaigényessége stb.) fakad.

A profitráták kiegyenlítődéseként szükségességét az egyenlő tőkéért egyenlő haszon elvéből következik, gyakorlatilag abból, hogy a tőke menekül az alacsony jövedelmezőségű területekről, mindig a magas profitrátájú ágazatokba törekszik.

A klasszikus kapitalizmus viszonyai között az átlagprofit és a termelési ár kialakulása az árupiaci mechanizmus és az iparágak közötti tőkeáramlás együttes eredménye. A viszonylag alacsony jövedelmezőségű ágazatokból kivont és a magas profitrátájú ágazatokba átcsoportosított tőke az árupiacon túlkeresletet, illetve túlkínálatot váltott ki, ami az árak változásán keresztül vezetett a profitráták kiegyenlítődéseként. Ilyen mechanizmus azonban valóban szabadversenyt tételez fel.

Mivel a monopolkapitalizmusra a túlkereslet és a túlkínálat váltakozása és a vele kapcsolatos árhullámlás nem jellemző, kézenfekvőnek tűnik, hogy ennek oka az, hogy a monopolium eredményesen akadályozza az iparágak közötti tőkeáramlást. A tőkeáramlás korlátozott volta pedig akadályozza a profitráták kiegyenlítődéseként.

Ennek az érvelésnek azonban ellentmond az, hogy ha ez valóban így lenne, a monopoliumok nem extraprofitot realizálnának, hanem az átlagosnál is alacsonyabb jövedelmet. A különböző termelési ágak eltérő jövedelmezősége a tőke szerves összetételének és megtérülési idejének különbözőségeiből fakad. Az érték éppen azért módosul termelési árrá, mert azonos tőkebefektetés mellett az ágazatok értéktermelése különböző, így az egyenlő jövedelmezőség elve csakis a jövedelmek kiegyenlítődéseként révén realizálódhat. Ha tehát nem történik meg az ágazatok közötti jövedelmek kiegyenlítődéseként, az ágazatok az általuk megtermelt értéket realizálják, akkor a magas szerves összetételű ágazatok az átlagnál alacsonyabb profitot realizálnak, az alacsony szerves összetételűek pedig extraprofitot. Csakhogy a monopoliumokra éppen nem

⁸ Vigodszkij szerint az átlagprofit törvénye a monopolkapitalizmusban úgy érvényesül, hogy az egyes ágazatok nemcsak a tőke, hanem a tőke és az *erő* arányában részesednek az összértéktöbbletből. Vigodszkij: Gazdasági törvények a monopolkapitalizmusban. Kossuth Kk, 1972. 149. 1.

az a jellemző, hogy az átlagosnál alacsonyabb technikai felszereltségű ágazatokban működnek. Ellenkezőleg. Ha viszont feltesszük, hogy a monopólium törekszik arra, hogy a más ágazatokban megtermelt jövedelmeket újra elossza a maga javára — azaz monopolprofit, és így jövedelem-átcsoportosítás az ágazatok között létezik — milyen alapon tételezhetjük fel, hogy tőkeáramlás (tőkeátcsoportosítás) ellenben nincs?

Az a feltevés, hogy a tőkeáramlás a monopolkapitalizmus viszonyai között erősen korlátozott, csak akkor állná meg a helyét, ha minden egyes monopólium csak egyetlen iparágban lenne érdekelt (horizontális struktúra), és ott *abszolút uralmi pozícióval* rendelkezne. Az iparágon belüli abszolút egyeduralom eléggé szélsőséges eset. Előfordulhat ugyan, de semmi esetre sem tekinthetjük a monopolkapitalizmus jellemző vonásának. Az, hogy a monopólium uralmi pozícióban van egy adott iparágban, nem jelenti egyben azt is, hogy *csak egyetlen* iparágban érdekelt. Ugyanakkor *nem* valószínű, hogy egy monopólium *minden* olyan iparágban uralmi pozícióban van, amelyben érdekeltége (vállalata) van. A monopolizálódás legkoraibb időszakára is jellemző volt a technológiai kapcsolódás, a vertikálisan egymásra épülő iparágak vállalatainak összefonódása (kombináció). A mai kapitalizmusra pedig éppen az olyan monopóliumok a jellemzőek, amelyek érdekeltégei a gazdaság legkülönbözőbb területein megtalálhatók (konzern, konglomerátum). Ezek a formák viszont nagymértékben *megkönnyítik* a monopóliumok tőkéjének átcsoportosítását egyik iparágból a másikba.⁹

A kérdés másik oldala, hogy esetleg nem érdemes betörni egy jól jövedelmező ágazatba, mert a valóban versenyképes tőke olyan túlkínálatot eredményezne, ami értelmetlenné tenné a befektetést. Ez a veszély csak akkor állna fenn, ha az idegen tőke számára *kizárólag új vállalat* alapítása lenne az egyetlen lehetőség, hogy betörjön az ágazatba. (Vagy pedig egy már meglévő, de más iparágban működő vállalat átállítása, átvitele az adott iparágba.) Az idegen tőke betörése — bár ilyen eszközökkel is megvalósulhat — rendszerint nem így, hanem az adott iparágban *már működő vállalat felvásárlásával*, fuzióval, egyszerűen megszerzésével történik. Ez esetben viszont egyáltalán nem szükségszerű, hogy az idegen tőke behatolása túlkínálatot váltson ki az árupiacon.

Általában is igaz, hogy a monopólium nem szünteti meg „a” versenyt, hanem csak a szabadversenyt. *Nem mindenki versenyképes*, de aki az, továbbra is versenyez ugyanabból a célból, csak *más eszközökkel*.

A monopólium sem általában korlátozza a tőkepiaci konkurenciát, a tőke áramlását. Sőt, *általában* még elő is segíti. Nemcsak a vertikális (vagy egészen vegyes) jellegű vállalati struktúra révén, hanem a *fináncsőke lehetőségei* következtében is.

A fináncsőke az ipari és a banktőke összefonódása, így jellegéből adódóan megkönnyíti a tőkeáramlást. A hitel, amely a tőke egyik iparágból a másikba való átvitelének legfőbb eszköze volt már a szabadversenyos kapitalizmusban is, éppen az összefonódás révén eleve rendelkezésre áll. A tőkeáramlás feltételei ebből a szempontból még kedvezőbbek, mint a klasszikus kapitalizmus idején, amikor az ipari és a banktőke összefonódása még nem történt meg.

A fináncsőke lényegéből is következik, hogy eleve feltételezi a tőkeáramlást. A fináncsőke az idegen tőke feletti hatalom megszerzésére törekszik, mégpedig úgy, hogy minél kisebb saját tőkével minél nagyobb tőke feletti ellenőrzést szerezzen. Akár új vállalatot létesít, akár meglévőt bővít, sohasem csak saját tőkéje befekteté-

⁹ A konzernnek „pénzeszközeit a legkülönbözőbb ágazatokban működő vállalataik között átcsoportosítva magukra vállalhatják a klasszikus bankfunkciót, a tőkék ágazatok közötti áramoltatását”. Szabó Katalin: I. m. 135. 1.

sével tsezi. Részvények kibocsátásával gyűjti össze vagy emeli fel az alaptőkét, azaz *idegen tőkét centralizál* saját fennhatósága alatt. Az idegen tőke feletti hatalmat csakis a mobil tőkék mozgása révén szerezheti meg. Ha pedig egy iparágban magasabb a profit a szokásosnál és ez tartósnak ígérkezik, akkor nemcsak érdemes bővíteni a termelést, hanem kell is. Ha a monopólium meg akarja akadályozni, hogy új, idegen, versenyképes tőke betörjön az általa monopolizált területre, magának kell növelni a kínálatot, neki kell nagyobb teret betölteni a piacon. A termelésbővítéshez természetesen nemcsak saját tőkét, hanem idegen tőkét is felhasznál. Vagyis *a monopólium nem általában az idegen tőkét akarja távol tartani az általa monopolizált iparágból, hanem csak a versenyképes idegen tőkét. A monopólium nem kirekeszteni akarja az idegen tőkét, hanem az ellenőrzést felette megszerezni.*

Tőkeáramlás tehát monopolizációs viszonyok között is létezik. Ha viszont létezik tőkeáramlás és létezik az árupiaci konkurrencia, akkor ennek a mechanizmusnak *szükségképpen* létre kell hoznia *a vállalati profitráták kiegyenlítődének tendenciáját is.*¹⁰ Még akkor is, ha a túlkereslet és a túlkínálat váltakozása nem jellemző. Ha létezik az iparágak közötti árupiaci konkurrencia — ezt eddig senki sem vonta kétségbe — akkor a túlkereslet és túlkínálat váltakozásának hiányából legfeljebb a konkurrenciák *eszközeinek megváltozására* következtethetünk.

A vállalati profitráták kiegyenlítődének tendenciája ugyanakkor *nem zárja ki* a vállalati tartós extraprofit keletkezésének lehetőségét sem. Ellenkezőleg. A kiegyenlítő tendenciája, az egyenlő csere — mint — most is csak az egyenlő feltételekkel, azonos pozícióval rendelkező árutulajdonosok cseréjére vonatkozik; azaz a *nagyvállalatok* szférája az, ahol monopolizációs viszonyok között az *árcentrum meghatározódik*. A vállalati monopolprofit forrása pedig az egyetlen csere, amely a monopóliumhelyzetben lévő nagyvállalatok és a termelés társadalmisítottágának alacsonyabb fokával rendelkező kis- és közepes vállalatok között folyik.¹¹ Ha mindehhez azt is hozzátesszük, hogy a nagyvállalatok monopóliumhelyzete nemcsak méreteikből és tőkeerejükéből fakad, hanem a *technika monopolizálásán* is alapszik, akkor újabb érvet találhatunk a tartós extraprofit keletkezésére — anélkül, hogy az egyenlő csere lehetőségét elvetnénk.

3. A monopólium és az ármechanizmus

Az értéktörvény érvényesülésének módját a verseny, a konkurrencia határozza meg. A szabadversenyos kapitalizmusban, ahol az eladók egymás közötti, a vevők egymás közötti, valamint az eladók és vevők közötti konkurrencia teljes, az árak és az értékek közötti megfelelést a kereslet-kínálat és az ár mechanizmusa biztosítja. Mégpedig oly módon, hogy — mivel a verseny fő eszköze az *árharc*, a minél többet eladni, minél olcsóbban módszere — a túlkínálat és a túlkereslet váltakozása az árat az érték körül ingadoztatja. Az árcentrum ilyen körülmények között az iparágon belüli konkurrencia (eladók közötti verseny) eredményeképpen az átlagfordítás lesz.

¹⁰ Természetesen csak *ágazatok közötti* viszonylatban (iparágon belül az átlagprofit nem szükség szerű), és a *nagyvállalatok* vonatkozásában.

¹¹ Tapasztalati példaként a mezőgazdaság hozható fel, ahol a jövedelemdiszparitás a kapitalizmus monopolizálódásával az ellenkezőjére fordult. A klasszikus földjáraadékvizonyok jövedelem többlete most jövedelemhiányra változott ágazati szinten, de a mezőgazdaságban nem is alakultak ki az iparéhoz mérhető tőkés jellegű nagyvállalatok.

A monopólium viszont megváltoztatja a konkurenciát, a konkurrenciá változása pedig szükségképpen módosítja az értéktörvény érvényesülésének módját és *mechanizmusát is*.

Az a megállapítás, hogy a monopólium nem a versenyt szünteti meg, hanem csak a szabadversenyt — nemcsak a tőkepiaci konkurenciára igaz, hanem az áru-piaci konkurenciára is. A monopolista verseny itt is azt jelenti, hogy nem mindenki versenyképes, de aki az, továbbra is versenyez, csak más eszközökkel.

A monopólium a szabadversenyt akarja korlátozni, mindenekelőtt kiküszöbölni az árharcot, valamint a kereslet és a kínálat spontán ingadozásait. Háttérbe szorul tehát az árharc, és a monopólium az iparág kínálatának szabályozásával megakadályozza a túlkínálat és túlkereslet váltakozásait. Milyen mechanizmus biztosítja ilyen körülmények között, hogy az árak igazodjanak az értékhez (illetve a termelési árhoz)?

Szabadverseny esetén a munkatermelékenység növekedése és az áru piaci értékének csökkenése azért vonta maga után a piaci ár csökkenését is, mert a *megnövekedett kínálat* fokozta a konkurenciát, *éleződött az árharc*. Vagyis csak az az eladó volt versenyképes, aki olcsóbban tudta adni az árut. Akik nem tudtak elég olcsón termelni, tönkrementek, ezáltal csökkent a kínálat, stb. (A mechanizmus egy cosinus görbével ábrázolható). De ha nincs túlkínálat és nincs árharc, akkor nincs ami kikényszerítse az árak csökkenését, ha az érték csökkent. Tehát az ár nem is fog csökkenni. Akkor mi az a mechanizmus, amely biztosítani képes az árak értékarányos cseréjét?

A verseny fő eszköze monopoltörvény viszonyok között az árharc helyett a *termék differenciáció* lett. A márka, a megkülönböztető csomagolás, a reklám, az állandóan új meg új termékek¹² piacra dobása alkotja a „tökéletlen” verseny fegyvertárát. Az új termékek részarányának megnövekedése és a *diverzifikáció*¹³ a nagyvállalatok, a konszernek versenyének fő jellemzője az áru piacokon.

A technika fejlődése, a termelékenység növekedése nemcsak abban jut kifejezésre, hogy olcsóbbá tesz régóta ismert és gyártott termékeket, hanem abban is, hogy állandóan új termékeket produkál. Természetesen ez mindig is így volt, nemcsak ma. Az értéktörvény érvényesülése szempontjából azért van jelentősége ennek a megkülönböztetésnek, mert a konkurrenciá eszközeinek megváltozása *hangsúlyeltolódást eredményezett*. Addig, amíg a verseny legfőbb eszköze az árharc volt, a technikai fejlődés kettős hatása közül a termékek olcsóbbá tétele dominált. *Azok a termékek voltak a legversenyképesebbek, amelyeknek egyéni értéke alacsonyabb volt, mint a társadalmi érték*. A kivételes technika kivételes termelékenysége olcsóbb, tehát versenyképesebb terméket, valamint extraprofitot eredményezett.

Az érték, illetve a társadalmilag elismert munkamennyiség nagyságának változása a termelés feltételeinek változásától függ. A technika fejlődésével, a termelékenység növekedésével az, ami az egyik időszakban kivételes termelékenységnek számított, a következőkben átlaggá¹⁴ válik. Most ez lesz a társadalmilag szükségesnek elismert feltétel, a régi „átlag” pedig *éreléktelenedik*, az átlagosnál rosszabb feltétellel lesz. De addigra már rendszerint ismét van egy még magasabb (az új átlagnál jobb technika következtében) termelékenységi szint, ismét van kivételes termelékenység.

¹² 1965-ben az Egyesült Államok piacán 40%-ban olyan cikkek voltak forgalomban, amelyeket 10 évvel korábban nem termeltek.

¹³ A diverzifikációnak két típusát szokás megkülönböztetni: 1. A termelési nomenkaturába felvett új termék vagy tevékenység a technológiai folyamatnak megfelelően illeszkedik az eredeti termelési profilhoz; 2. a laterális diverzifikáció, amely olyan termékek beiktatását jelenti, amelyek semmilyen módon nem kapcsolódnak az eddigi termelési profilhoz. Lásd: Szabó Katalin: I. m. 109. l.

¹⁴ Átlagon a piaci érték elméletének megfelelően a *jellemző* ráfordítást értem.

A termelékenység növekedésének értékcsökkentő hatásával kapcsolatban tehát hangsúlyozni kell, hogy csak *hosszabb idő távlatában* érvényesül. A hosszabb idő annyi időt jelent mindig, *amennyi idő alatt a kivételtől szokásos feltétel (átlag) lesz.* A technika fejlődése, a munka társadalmi termelőerejének növekedése azonban *nemcsak* abban jut kifejezésre, hogy a már ismert *használati értékek adott munkamennyiséggel előállítható volumene növekszik.* Nemcsak az a munka termelékenyebb, amelyet a hatékonyabb gép (a jobb technika) segít, az a munka is az, amely létrehozza az újabb technikát, *a hatékonyabb gépet.* Ha ugyanaz a munka, amelyet eddig egy kevésbé hatékony gép, korszerűtlenebb használati érték előállítására fordítottak, most egy újabb, korszerűbb termékben ölt testet, az *függetlenül az új termék voluménétől* társadalmi méretekben növeli a munka termelő erejét.

Az új technika eredményeként megszülető új termék előállítására fordított munka — amennyiben az árut társadalmi használati értéként elismerik — *kivételes termelékenységi szintet képvisel.* Az elavult termék előállítására fordított munka pedig az átlagosnál rosszabb körülmények között végzett munkának minősül — függetlenül a mennyiségétől. Az elavult termék előállítása hiába igényel esetleg több munkát, mint — az ugyanazt a szükségletet kielégítő — korszerű termék, az elavult termék *társadalmi értéke kisebb lesz, mint egyéni értéke. Az egyéni és társadalmi érték eltérése tehát a termékek korszerűségétől is függ.* Ebből viszont az is következik, hogy *nemcsak úgy lehet szert tenni külön értékfőbbletre, ha régi terméket az átlagnál olcsóbban termelnek, hanem az átlagnál korszerűbb termékek termelése révén is.*

Kezdetben az új termék egyéni és társadalmi értéke is magasabb, mint a régi, megszokott termékeké. Később azonban elterjedésével és termelésének növekedésével *egyéni értéke csökken. Társadalmi értéke azonban mindaddig nem változik, amíg új termékből szokásos (átlagos) terméké nem lesz, illetve egy még újabb termék megjelenése el nem értékteleníti.* Addig azonban az egyéni és társadalmi érték különbsége extraprofitot eredményez. A diverzifikáció azért is vált a konkurrenciá fő eszközévé, mert a konkurrenciára kényszeríti a vállalatokat, hogy gyártmánystruktúrájukat állandóan változtassák: ejtsék ki az elavult termékeket, ugyanakkor állandóan gondoskodjanak új termék bevezetéséről.

A technikai fejlődés kettős hatása, és ennek következtében az extraprofit szerzésének kettős lehetősége általában fennáll. De addig, amíg a konkurrenciá fő eszköze az árverseny, a hangsúly a termékek olcsóbbításán van. Amikor viszont a konkurrenciá fő eszköze *nem* az árharc, a termékek olcsóbbításánál *fontosabbá* válik azok korszerűsége. Most az új termékek bevezetése révén lehet *elsősorban szert tenni extraprofitra,* és szabadulni kell az elavult gyártmánystruktúráról. A termékek életciklusa lerövidül, és mindig újabb termékek bevezetésére kerül sor.

A klasszikus szabadverseny és a monopolista verseny különbsége tehát nem merül ki abban, hogy az előbbi „tökéletes” verseny, az utóbbi pedig „tökéletlen”. Az árverseny háttérbe szorulása nemcsak azt jelenti, hogy a kínálat — a termelt áru volumenének — növelése és ezen keresztül az egységnyi áru egyéni értékének csökkentése többé *nem a fő eszköze* a konkurrenciának. Egyben azt is jelenti, hogy a „fő eszköz” szerepét a termékekkel való versengés vette át: az áruk mennyisége helyett minőségük¹⁵ került előtérbe.

A konkurrenciá ilyen megváltozása az egyéni és társadalmi érték mozgását tekintve azzal a következménnyel járt, hogy a kivételes termelékenység átlagga válásában

¹⁵ A minőség változása természetesen nem okvetlenül jelenti a termék használhatóságának, hatékonyságának, stb. javulását. A konkurrenciá természetéből adódik, hogy sok esetben pusztán „más”, vagy éppen csak a forma, a csomagolás változott.

— az adott árufajta társadalmi értékének csökkenésében — *saját tényleges értékének alakulásánál nagyobb szerepet kap az új, korszerűbb termék megjelenése.* (Ugyanazt a szükségletet magasabb fokon kielégítő termék — a hatékonyabb gép — vagy esetleg az olyan termék, amely új szükséglettel váltja fel a régit.)¹⁶

Módosul az ármechanizmus is. Az adott árufajta iránt megnyilvánuló kereslet és kínálat spontán mechanizmusa árának csökkenését nem képes kikényszeríteni — éppen a kínálat tudatos korlátozása következtében. Vagy csökken ugyan az ára, de nem értékcsökkenésének arányában. Ezért az új termék — mivel magasabb egyéni és társadalmi értékkel rendelkezik — magasabb áron is lép a forgalomba. A technika fejlődése pedig nem áll meg. A még újabb termék — értékesebb lévén a közben átlagossá vált „régebbi” új termékénél — még magasabb áron értékelődik. Azok a termékek pedig, amelyeket közben elavulttá változtatott, és amelyek árát a keresletcsökkenés most már értéke alá nyomhatná, eltűnnek a forgalomból. Ennek a jelenségnek tudható be például az is, hogy a beszerzési áron nyilvántartott és leírt állóeszközök amortizációja kiselejtezéskor az anyagi pótlás számára nem nyújt elegendő alapot. A kiselejtezett típus már nem kapható, az új pedig, amivel pótolni lehet jóval drágább, mint a régi volt. Igaz, rendszerint többet is tud.¹⁷

Az egész folyamat végeredménye, hogy növekszik az árszínvonal ugyanakkor a költségsszínvonal is. A magasabb áron belépő új termék elterjedésével arányosan növeli az általános költségsszintet is: ha termelési eszköz, akkor közvetlenül, ha fogyasztási cikk közvetve, a nominális bérek növekedésén keresztül. *A konkurrenciamegváltozása tehát megváltoztatja az értéktörvény érvényesülési mechanizmusát: az ár az értékkel nem úgy kerül összhangba, hogy a költségek csökkennek és ezt követi az ár csökkenése, hanem úgy, hogy az árak növekedésével együtt jár a költségek növekedése.*

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az értéktörvény érvényesül. Bárhogy is fogalmazzuk meg az értéktörvény követelményét — akár úgy, hogy az árak feleljenek meg az értéknek, akár egyenlő cseréknek, akár az egyenlő jövedelmezőség követelményeként — más mechanizmus eredményeként ugyan, de a követelmény teljesül. *Az általános árszínvonal emelkedő tendenciája, a munka termelékenységének növekedése ellenére, nem mond ellent tehát az értéktörvény érvényesülésének.* Ellenkezőleg: éppen abból következik. Az árszínvonal-emelkedés ezen mértékét viszont nem is tekinthetjük inflációnak.

Árszínvonal és értéktörvény

Az értéktörvény napjainkban való érvényesülésével kapcsolatban még egy elmentmondásra kell kitérnünk. Ez ugyan látszólag nem a monopóliumokkal kapcsolatos, azonban szorosan összefügg a témákkal.

¹⁶ Lásd: Szabó Kálmán: Az értéktörvény és az arányossági elv napjainkban. Közgazdasági Szemle, 1981. 5. sz.

¹⁷ Az árupiaci mechanizmus ezen változása bizonyos mértékig magyarázatul szolgálhat a profitráta hosszútávú alakulásának problémájára is. Olyan korszakokban, amikor a termelékenység növekedésének volumen-növelő hatása dominál, minden bizonnyal kimutatható a profitráta csökkenő tendenciája is. Ez esetben ugyanis hiába haladja meg a tőke növekedését a munkatermelékenység növekedése, az árutömeg értéke nem, vagy kevésbé növekszik. Így a tőke egység értékére jutó áruértéktömeg is csökkenni fog. Ellenkező esetben — ha a munkatermelékenység korszerűsége és így értéket növelő hatása dominál — a tőke és a vele előállított áru értékének viszonya nem romlik, vagy esetleg javul is.

Arra a kérdésre, hogy a munkatermelékenység növekedése miért nem jut kifejezésre az általános árszínvonal csökkenésében, a pénzelmélet nem a konkurrenciára és a piaci mechanizmusok változásában keresi a választ, hanem egyszerűen úgy válaszol, hogy az aranytól elszakadt pénzrendszer az oka. Mégpedig azért, mert saját értékkel nem rendelkező pénz esetén *az értéktörvény nem szabályozza* — nem szabályozhatja — *az árszínvonalat*. Az indoklás rendkívül egyszerű: papirosanyagú pénz esetén az értékmérésnek csak az egyik mozzanata értelmezhető, ti. az értékmérés, a másik — az értékszínvonalmérés nem.¹⁸

Más megfogalmazása ugyanennek a tételnek úgy szól, hogy az értéktörvénynek csak az egyik „követelménye” — az arányok és értékarányok megfelelésére vonatkozó — érvényesül, a másik, az árösszeg és értékösszeg megfelelésének szükségszerűsége nem értelmezhető.¹⁹

Az árszínvonal tehát független az értéktörvénytől, de azért van törvénye; mégpedig az árszint és a bérszint összefüggését kifejező pf képlet.

Ez a felfogás azonban — eltekintve attól, hogy önmagában véve, illetve a pénzelmélet szempontjából is ellentmondásos — elméletileg is gyakorlatilag is tarthatatlan. Gyakorlatilag azért, mert, ha elfogadjuk, akkor értelmezhetetlenek és mérhetetlenek kell tekintenünk olyan alapvető fogalmakat, mint nemzeti jövedelem, vagy társadalmi termék. Hiszen, ha az árösszeg nem felel meg egyben az értékösszegnek, akkor a nemzeti jövedelem *nem* az évi munka értékterméke sem folyó-, sem változatlan áron.²⁰

Elméletileg pedig egyszerűen nem igaz, hogy az árösszeg és értékösszeg megfelelésének szükségszerűsége aranytól elszakadt pénzrendszerben nem értelmezhető. Nagyon is jól értelmezhető. Ez a „követelmény” ugyanis — ha lehántjuk róla a pénzillúziót — pusztán annyit fejez ki, hogy az egyes áruk cserearányai rövid időszakot tekintve eltérhetnek az értékarányoktól (a kereslet-kínálat ingadozása eredményeként), de *a cserék összességében csak annyi érték realizálódhat, amennyit megtermeltek* (amennyi munkát kifejtettek). Az összefüggés persze nem abszolútizálható, de *zárt gazdaság* esetén igaz, hogy rövid időszakot tekintve sem realizálható több érték, mint amennyit az adott országban összesen kifejtettek. (Az egész probléma először a termelési ár-elméletnél bukkan fel, ahol is arról van szó, hogy a jövedelmek realizált arányai nem esnek egybe termelésük arányaival. A bizonyítás lényege, hogy miért és hogyan megy végbe a jövedelmek *újraelosztása*, mert egyeseknek lehet, de összességében nem lehet többet realizálni a megtermelt értéknél.) Miért lenne ez értelmezhetetlen aranypénz nélkül? Sőt. Ha pénzszaporítással növelni lehetne — termelés nélkül — a felhasználható értéktömeget, melyik ország lenne ma szegény?

Arról nem is beszélve, hogy ha mégis feltesszük, hogy az összes áru realizálásából származó árbevétel bármekkora lehet, tehát az árösszeg független a megtermelt értékösszegtől, akkor az egyes áruk árának értéktől való eltérése is bármekkora lehet. Akkor viszont az egyenlő munkamennyiségek cseréje sem érvényesülhet, tehát fel

¹⁸ Lásd: Erdős Péter: Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunkturaingadozások és a gazdasági válság elméletéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 131—132. l. Erdős nyomán egyébként tankönyveink elterjedt tétele.

¹⁹ Bertóti László: Az értéktörvény érvényesüléséről a monopolkapitalizmusban. Közgazdaság Szemle, 1964. 11. sz.

²⁰ Amennyiben feltételezzük, hogy a termelékenység növekedése az új érték nagyságát nem változtatja meg, csupán anyagi formáját növeli, akkor a *folyó árakon számbavett nemzeti jövedelemnek (új érték) alacsonyabbnak kellene lenni* — abszolút színvonalát tekintve — *mint a változatlan árakon számított mutatójának (volumen)*. A gyakorlatban azonban éppen fordított a helyzet: a bázis időszak árain kiszámított nemzeti jövedelem mindig kisebb, mint a folyó árakon számított.

kell adni az árarányokra vonatkozó „követelményt” is, vagyis az értéktörvényt egészében.

Ezzel nem azt akarom állítani, hogy egy ország nem realizálhat több (vagy kevesebb) értéket, mint amit megtermelt, dehogynem, realizál is. De ennek magyarázatához *nem* az értéktörvényt, illetve az árösszeg és értékösszeg megfelelésének szükségességét kell tagadni, hanem a *zárt gazdaság hipotézisét* feladni. Nyitott gazdaság esetén ugyanis ez nem az értéktörvény „megsértése”, hanem velejárója.

Nem állja meg a helyét az az állítás sem, hogy aranypénz esetén az árszintnek két törvénye volt: az értéktörvény és a pf összefüggés, a papiros árszintnek viszont csak egy, mert az értéktörvény nem érvényes rá.²¹

A pf összefüggés a fogyasztási cikkek árai és a nominális bérek közötti összefüggést fejezi ki. Miért lenne ez független az értéktörvénytől? Ha kikötöm, hogy az értéktörvény a mai pénz esetén az árszínvonalat nem, csakis az árarányokat szabályozza, ez az összefüggés akkor sem független az értéktörvénytől. Ellenkezőleg: annak megjelenési formája. A bér a kapitalizmus legfontosabb árujának, *a munkaerőnek az ára*. Ha az értéktörvény általában az árarányokat szabályozza — akkor fogyasztási cikkek ára és a munkaerő ára közötti viszonyt szabályozza. Ha pedig a papírpénz miatt éppen ezt nem, akkor milyen alapon állíthatjuk, hogy a többit igen?

Az persze tény, hogy az árszínvonal napjainkban emelkedő tendenciájú a termelékenység-növekedés ellenére. És nemcsak az új, korszerű termékek ára növekszik, hanem a „hagyományos” termékeké is.

A fenti féreértések abból adódnak, hogy a pénzt tekintették *ok*nak, mégpedig döntő *ok*nak. Erdős Péter elmélete azonban implicite más mozzanatot is tartalmaz. Ez a mozzanat, amit beépít, de nem magyaráz, a béreknek az a sajátossága, hogy *lefelé merevek*. Ha kikapcsoljuk a pénzt, akkor az értéktörvény érvényesülésének újabb módosulásával találjuk magunkat szemben. A klasszikus kapitalizmusban a munkaerő áru vonatkozásában is úgy érvényesült az értéktörvény, mint általában: ha csökkent az áru értéke, ára is csökkent. Ha tehát megnőtt a munka termelékenysége a munkások által fogyasztott áruk előállító ágazatokban, ennek következtében csökkent azok ára, akkor előbb-utóbb bércsökkenés következett be minden ágazatban — hacsak közben nem nőtt a munkaerő értéke. Mivel a munkaerő értéke az általa fogyasztott áruk értékében testesül meg, a munkás létfenntartásához szükséges terméktömeg értékének csökkenése a munkaerő értékét is csökkenti, ez a bércsökkenés az értéktörvény érvényesülését jelentette.

Időközben azonban ezen a téren is változott a helyzet. A munkásosztály szerveztségének növekedése, a szakszervezetek erősödése eredményt is hozott. Javult hosszú távon a munkásosztály helyzete. Az eredmény elérése is, de megtartása is harcot követel, amelynek csak *minimális feltétele*, hogy a bér ne csökkenjen.

Az értéktörvény szempontjából viszont a bérek lefelé való merevsége azt jelenti, hogy az ár és az érték megfelelése csakis *felé felé mozgó* ár mellett jöhet létre. A polgári elméletek minden bizonnyal ezért tekintik monopóliumnak a szakszervezetet is. Ez nyilván túlzás. Mint ahogy az is az, hogy előszeretettel kizárólag erre vezetik vissza az inflációt.

Az árak és a bérek mozgásában végül is fáziskésésben mindig a bérek vannak. Ugyanakkor — mivel jövedelem-újraelosztásról van szó — a költségnövekedés továbbhárítása az árban nemcsak a tőkésék és munkások, hanem a tőkésék egymás közötti érdekharcanak az eredője is. Az ár-bér spirál kialakulása és érvényesülési módja

²¹ Lásd: Erdős Péter: I. m. 133. l.

(kúszó vagy ellenőrzött, illetve hiper-, azaz elszabadult infláció) továbbá elképzelhetetlen az állam pénzügyi tevékenysége nélkül. De fontos észrevenni azt, hogy az állam sem mindenható, s bármily tudatosan is érvényesíti céljait, az élő gazdaság objektív törvényeit hatályon kívül nem helyezheti. (A 70-es évtized tapasztalatai legalábbis ezt igazolják.)

Itt is arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy nem az értéktörvény illetve az általa kifejezett szükségszerűség helyeződik hatályon kívül, hanem annak érvényesülési módja változott meg. Ennek kimutatása azonban nem a pénz elemzését és minden egyéb piaci körülmény változatlanok tételvezetését igényli, hanem ellenkezőleg: a piac, a verseny elemzését és egyszerűsítő feltevésként a pénztől való elvonatkoztatást. Ami természetes is, hiszen az értéktörvény az áruk törvénye, így érvényesülése szempontjából a pénz léte vagy mibenléte másodlagos jelenség. A mai pénz és sajátosságai így következmény, és nem ok. Vagy ha úgy tetszik szükséges, de nem elégséges feltétel.

Mindezeket figyelembe véve talán nem tűnik megalapozatlannak az a végső következtetés, hogy az értéktörvény monopolkapitalizmusbeli érvényesülése sajátos vonásainak feltáráshoz és magyarázatához véleményem szerint a *járadék-elmélet általánosításán keresztül vezet az út.*

Эмеше Эгетё

МОНОПОЛИЯ И ЗАКОН СТОИМОСТИ

(Резюме)

Взгляды, которых придерживается марксистская литература по вопросу действия экономических законов в системе монопольного капитализма, во многих отношениях не являются едиными, более того, иногда противоречивы. Особенно это проявляется в отношении закона стоимости. Автор статьи обращает внимание на те противоречия, которые можно обнаружить, с одной стороны, относительно самой теории стоимости с другой стороны, — между теорией стоимости и теорией распределения дохода и, далее, между теорией роста и отдельными тезисами денежной теории.

Автор вскрывает противоречия в связи с тремя вопросами: 1/Действуют ли вообще в условиях монопольного капитализма (когда монополия превратилась в систему) закон равномерного обмена или же как раз наоборот — характерными являются неравномерности? 2/Означает ли ограничение капитала невозможность выравнивания между отдельными отраслями? 3/Почему понижающийся следствие роста производительности уровень стоимости сопровождается тенденцией возрастания уровня цен?

Указанные вопросы служат, в сущности, лишь поводом для размышлений, действительная цель статьи — вскрытие противоречий внутри теории стоимости и поиски путей решения проблемы. Конечная конклюдия — путь вскрытия особенностей закона стоимости в условиях превратившейся в систему монополии лежит через обобщение марксистской теории ренты

By: E. Égető

MONOPOLY AND LAW OF VALUE

(Summary)

Ideas on the prevalence of economic laws in the monopoly-capitalism, in many respects are not uniform and sometimes contradictory in the Marxist literature. This is specially true in the case of the law of value. The article directs the attention to those contradictions which can be found in some tenets within the value theory on the one hand and between the value theory and income distribution theory as well as growth theory and money theory, on the other.

The contradictions are revealed by the author in connection with three questions: 1. can the law of equal exchange assert itself (when the monopoly became a system) or the inequalities are

characteristic? 2. The limited capital flow make impossible the equalization of income ratios of different branches of the economy? 3. The necessarily decreasing level of value, due to increasing productivity why goes together with the trend of increasing price level?

These questions serve mainly as pretexts. The objective of the article is really the revealing of the contradictions within the theory and search for a solution.

The final conclusion of the article is, that in a monopoly capitalism when it became a system, to reveal the specialities of the law of value, we have to use the generalization of Marxian rent theory.